

нялось их различными перспективами и жизненным сценарием. Основное внимание уделялось образованию сыновей, которых считали продолжателями отцовского дела и опорой в старости. По этой причине образование мальчиков считалась обязательным, а образование девушек только желательным. Важной проблемой для родителей были материальные расходы, связанные с образованием детей, а поскольку детей было много, то и финансовые проблемы росли пропорционально их количеству.

В статье проанализированы все степени духовного образования – домашнее образование, духовное училище, семинария, духовная академия. Выяснено, что на каждом из этих этапов существовали свои трудности, недостатки в организации образования, недостаточная мотивация к обучению, нехватка квалифицированных учителей. Впрочем, сделано аргументированный вывод о том, что полное семинарское образование все же обеспечивало тот уровень базовой богословской подготовки, который позволял выпускникам семинарий качественно выполнять работу православного приходского священника.

Ключевые слова: духовенство, образование, духовное училище, семинария, духовная академия.

Одержано 3 червня 2014 року

УДК [373.3+373.5](477)“1917/1918”

Е.М.Мельник

Становлення національної початкової і середньої школи в Україні в добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)

На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується діяльність Міністерства освіти, органів місцевого самоврядування та громадських організацій України, спрямованих на становлення і розвиток національної загальноосвітньої школи. Її створення відбувалося переважно двома шляхами, через українізацію існуючих освітніх закладах і через відкриття нових шкіл з українською мовою навчання земствами, “Просвітами”, Товариством шкільної освіти, Всеукраїнською спілкою вчителів, кооперативними організаціями. Процес становлення нової системи загальної освіти висвітлюється через аналіз різних її ланок – нижчої і вищої початкової та середньої школи, забезпечення їх належними приміщеннями, необхідними коштами, українською навчально-методичною літературою, яка видавалася як державними, так і приватними видавництвами в Україні і за кордоном,

оскільки тодішні умови і обставини творення української школи були досить складними. Подаються статистичні дані шкільної мережі загалом і реформованих закладів освіти, зокрема, які дають змогу показати реальні здобутки українізації в умовах протидії з боку певних педагогічних колективів середніх навчальних закладів і частини батьківської громадськості. З'ясовано імена найбільш діяльних представників української інтелігенції, які докладали необхідних зусиль до цієї справи.

Ключові слова: Генеральний секретар освіти, нижча початкова школа, вища початкова школа, гімназія, навчальні плани, учителі, Міністерство освіти, товариства, українізація.

Перемога Лютневої революції в Росії (1917 р.) відкрила широкі можливості для будівництва національної школи в Україні. У зв'язку з цим голова Української Центральної Ради М.С.Грушевський в першій відозві ЦР до українського народу 9 березня 1917 р. писав: “Народе Український! Впали військові пуга. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі і пробудження до нового, вільного, творчого життя після більше як двохсотлітнього часу... Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати. А в найближчій часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих...” [17, с. 38]. Потреба в цій роботі як першочерговій диктувалася тим, що на 1917 р. загальний освітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення становила близько 70%. У деяких регіонах цей показник сягав навіть більше 80% [5, с. 195]. Зокрема, на Правобережжі покращення в освіті було мінімальним, а культурний рівень цього краю – найнижчим у всій європейській частині Росії [16, с. 377]. На жаль, ця проблема не знайшла належного висвітлення у науковій літературі в радянські часи і лише частково відображена в сучасній історіографії [11].

Мета даної статті – з'ясувати, як тогочасні українські уряди й громадські організації докладали необхідних зусиль для становлення початкової і середньої освіти в Україні.

Основою, на якій споруджувалася національна школа в добу УЦР, була нижча початкова школа. Основи її заклали рішення 1-го та 2-го Всеукраїнських учительських з'їздів, які відбулися навесні-влітку 1917 р. у Києві. Вона мала бути демократичною і українізованою, де діти різних станів могли б безкоштовно здобувати освіту з наступним її продовженням у середніх, спеціальних та вищих навчальних закладах.

Нижча початкова школа охоплювала 1–4 класи, навчання у якій діти починали з 6–8 років. Кількість учнів у класі на одного вчителя була встановлена Головною Шкільною Радою (березень 1918 р.) до 40. Переважну більшість нижчих початкових шкіл складала державні, але були і громадські та приватні [5].

З початку 1917–1918 н.р. розпочалась широка українізація початкових шкіл. Їх тоді було в державі близько 4,4 тис., в яких працювало 62 тис. вчителів. Зокрема, в 1917 р. в Подільській губернії було українізовано і взято на державне утримання

37 нижчих початкових шкіл. У Волинській губернії 31 нижчу початкову школу. У Маріупольському повіті було українізовано 265 однокласних і 26 двокласних нижчих початкових шкіл, у яких навчалось 26, 9 тис. учнів [6]. Процес українізації існуючих нижчих початкових шкіл і взяття їх на державне утримання продовжувався і надалі.

Мережа українських нижчих початкових шкіл відчутно зростала і за рахунок відкриття нових закладів (переважно за рахунок держави і місцевих громад). Зокрема, до осені 1917 р. у Києві стало до ладу 15 нових початкових шкіл, у Волинській губернії – 41. В Подільській губернії були відкриті громадами 30 початкових шкіл [7].

Відчутним джерелом зростання мережі початкових шкіл також стало за рахунок реорганізації і передачі у відання освітнього відомства церковнопарафіяльних (ЦПШ) і залізничних шкіл. Так, у 1917 р. 150 ЦПШ перейшло у розпорядження Липовецького повітового земства. В січні 1918 р. Чернігівське повітове земство на своєму засіданні вирішило прийняти у своє відання всі ЦПШ повіту. В 1918 р. кількість нижчих початкових шкіл Бердичива поповнилась 34 реорганізованими ЦПШ, Чигиринського повіту – 148, Старокостянтинівського – 53, Кам'янецького – 152, Уманського – 155 [11, с. 17]. Отже, всі різні типи нижчі початкові школи об'єднувались до одного типу.

Як вказує С.Постернак, за часів Української революції точної статистики шкіл в Україні не було проведено. Тому даних про нижчі початкові школи за 1917 р. немає. У 1918 р. в Україні діяло 38026 нижчих початкових однокласних шкіл та 1373 двокласних [11, с. 58].

Свої нижчі початкові школи мали в Україні і окремі національні меншини. Зокрема, були відкриті єврейські, польські і німецькі початкові школи.

В українських нижчих початкових школах вивчали такі предмети: рідна мова, історія України, географія (краєзнавство), арифметика, закон Божий, російська мова, природознавство і співи. Їх розподіл за окремими класами з урахуванням кількості навчальних годин на тиждень подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Навчальний план для нижчої початкової школи на 1917–1918 н.р. [10, с. 80].

	Кількість годин на тиждень				
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	Разом
Рідна мова і письмо	12	12	10	10	44
Арифметика	6	6	4	4	20
Закон Божий	2	2	2	2	8
Російська мова	–	–	3	3	6
Пропедевтичний курс:					
а) географія	–	–	3	3	6
б) історія України	–	–	2	2	4
в) природознавство	–	–	2	2	4
Співи	2	2	2	2	8
Всього	22	22	28	28	100

Навчальний план основну увагу приділяв вивченню рідної мови і арифметики. Пізніше його було вдосконалено. Принциповою новизною стало те, що він ставив на перше місце рідну мову, на яку в 1 класі відводилось 45,4% всіх навчальних годин, в 2 – 43,6% і в 3–4 класах – 32%. Наголошувалось, що основне завдання даного предмету полягало в тому, щоб “дати гарну, яскраву, широнародну українську мову дітям”. Водночас із розширенням мережі початкових шкіл виникла потреба і в будівництві й вищих початкових шкіл (ВПШ). У зв’язку з цим відомий український освітній діяч А.Воронець відзначав: “Український народ прагнув освіти. Поживши небагато вільним життям, народ побачив свою темноту і всіма силами своєї душі прагне освіти. Про це поривання до освіти свідчать чисельні приговори сільських сходів про відкриття все нових і нових шкіл. Треба зазначити, що в більшості населення не задоволене тими школами, які воно мало до цього часу. Зокрема, нема згадки про так колись розповсюджені церковнопарафіянські школи, школи грамоти і т.п. В сільських приговорах чувся потяг до вищої науки. І до цього часу ця вища для села наука вбачалася в вищій початковій школі”. Внаслідок цього в багатьох місцях України відкривався цей тип школи, і не через те, що вона цілком задовольняла людей, а саме через те, що школа ця була вища, вона давала перспективи на щось вище і приваблювала до себе симпатію людей. “Коли ми темні – нас не вчили, то хай хоч діти наші будуть трошки розумнішими”, не раз заявляли селяни [8, с. 17].

До революції 1917 р. на території України було тільки 356 ВПШ і з них 343 утримувалися на державні кошти, а 13 – на приватні й громадські. У 1917 р., незважаючи на те, що Російське міністерство народної освіти (МНО), не виділило кошти на відкриття нових ВПШ, внаслідок стихійного потягу українського народу до школи в Україні було відкрито 215 нових ВПШ на приватні та громадські кошти (сіл, земств, містечок, міст) [13, с. 20].

Велика робота з організації ВПШ, надання їй матеріальної підтримки проводилася місцевими адміністраціями, громадами. Зокрема, жителі с.Березотчі, Лубенського повіту на Полтавщині на загальних зборах вирішили відкрити у своєму селі ВПШ, зібрати необхідні кошти, закупили підручники й запросили для роботи досвідчених учителів. 18 жовтня 1917 р. школу було відкрито. На сільське свято приїхали представники від Лубенських громадських і просвітніх організацій і після молебну вітали селян з новою школою [14, с. 61]. Аналогічні рішення приймалися громадами багатьох сіл у всіх губерніях України. Особливо швидко в цей період зростала мережа ВПШ на Поділлі. Цей процес відбувався двома шляхами. По-перше, перетворенням у такі навчальні заклади шкіл іншого типу. Наприклад, на Поділлі у ВПШ була перетворена Гороцька міська школа (осінь 1917 р.). По-друге, збільшення кількості ВПШ на Поділлі відбувалося переважно за рахунок відкриття нових. У 1918 р. МНО прийняло на свій бюджет 248 ВПШ, у т.ч. на Поділлі – 29, що раніше відкрилися на місцеві кошти. Загалом, МНО було відкрито на Поділлі 50 нових ВПШ [15].

Після Лютневої революції 1917 р. розпочалася українізація ВПШ. Проте зазначений процес відбувався дуже складно, оскільки цей тип шкіл, на відміну

від НПП, на думку Всеукраїнської учительської спілки, “далі стоїть од народу, і через те більше має ворогів української школи”. Незважаючи на ці перешкоди, протягом 1917 р. в Україні було українізовано 262 ВПШ, у т.ч. на Поділлі – 34. Внаслідок цього українізовані школи становили тут майже 92% [16, с. 154].

Багато українських дітей після закінчення ВПШ бажали продовжити своє навчання в середніх школах, але їх ще не вистачало. У зв’язку з цим український уряд й громадські організації доклали необхідних зусиль для становлення середньої освіти в Україні. Процес цей відбувався переважно двома шляхами: а) перетворення російськомовних шкіл в українські; б) відкриття нових українських шкіл.

Більш простим здавався перший шлях, бо не потребував витрат великої кількості додаткових коштів, яких в державі не вистачало. Але, з іншого боку, переведення російських середніх шкіл в українські викликало б протест професійно налаштованих вчителів, батьків, учнів цих шкіл. Справа ускладнювалася ще й тим, що хоча до революції в Україні й існували середні навчальні заклади, але серед них не було української школи. У зв’язку з цим відомий український освітній діяч С.Постернак відзначав: “Середня школа на Україні за часи революції була тим осередком, біля якого йшла запекла боротьба проти української школи й української культури. Народну школу, особливо на селі, вороги української культури здали майже без бою українцям, але тим гостріше поставилися до питання про дерусифікацію чи українізацію середньої школи” [17, с. 377]. З огляду на це, представники поміркованих українських кіл схилилися до того, щоб українізацію школи проводити тактовно й обережно, поступово, дотримуючись “мудрої розважкості”. В силу зазначених обставин увесь тягар облаштування нових українських середніх шкіл лягав на плечі бюджетних та громадських організацій. Серед організацій, які відкривали українські школи, були органи місцевого самоврядування, товариство “Просвіта”, Товариство шкільної освіти, Всеукраїнська спілка вчителів, кооператив та ін.

У березні 1917 р. заходами українських громадських організацій було покладено початок “Українського національного фонду”. Тимчасове завідування фондом було доручено М.Синацькому та О.Андрієвському. Протягом весни-літа 1917 р. проходили дні і тижні збору грошей до “Українського національного фонду” [18, с. 38]. Надавали допомогу національному фонду меценати, громадяни, учні. Зокрема, 11 березня 1917 р. на другому зібранні учнів-українців середніх шкіл м.Переяслава було надіслано листа до УЦР, в якому йшлося про те, що на підтримку української школи зібрано на Національний фонд 23 крб. [7].

Зібрана за недовгий час велика сума грошей понад 1 млн. крб., дала можливість уже навесні 1917 р. почати будівництво нових українських шкіл. Невдовзі було профінансовано відкриття в Києві українських гімназій і 15 шкіл та заснування національних шкіл в інших містах України [1, арк. 30].

Генеральний секретар освіти І.М.Стешенко надавав особливого значення відкриттю національних середніх шкіл в Україні. Зокрема, 4 червня 1917 р. він звернувся з проханням до всіх громадських установ про те, щоб вони повідом-

ляли його про справи рідної школи в регіонах, а також висловлювали свої побажання та надавали йому необхідну інформацію й пропозиції, відзначаючи, “що особливо цінні будуть повідомлення про те, де і в яких місцях є бажання створити нові середні школи, або перетворити старі і які є для цього необхідні умови” [2, арк. 2].

Важливе місце в діяльності освітнього відомства займала українізація середніх закладів. З огляду на це, в жовтні 1917 р. Генеральний секретар розіслав усім директорам середніх шкіл України обіжник, в якому повідомлялося: “Генеральний Секретаріат України визнає принципально потрібним, щоб в усіх середніх та вищих початкових школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і література, історія та географія України” [6]. Він також вважав бажаним, щоб уже з 1917 р., коли знайдуться учителі, в середніх школах з більшістю учнів-українців навчання провадилось українською мовою, із забезпеченням прав національних меншостей [6].

Уже навесні 1917 р. органами самоврядування, громадськими організаціями, учителями Поділля проводилася активна робота по створенню українських середніх навчальних закладів для задоволення потреб краю. Так, учителі с.Юрківці Ямпільського повіту докладали багато зусиль для того, щоб у 1917 р. там була відкрита середня школа. Згадуючи ці бурхливі часи, вони писали: “У нас був гурток із шести учителів, всі ми болячи відчували кривду за свій народ, знали ми, куди треба звернути його думки, але сама сільська громада того часу була човном на бурхливому морі загального політичного життя”. І тільки після двохмісячної наполегливої громадської роботи учителям разом з громадою пощастило заснувати в с.Юрківці один перший клас реальної школи з викладанням співів та столярства. Вступні іспити розпочалися 2-го січня 1918 р. Із 65 бажаних вчитися прийнято було 35 учнів. Кошти гімназії за перше півріччя навчання склалися: 1) 800 крб. – пожертва Юрківського споживчого товариства; 2) 405 крб. – пожертва приватних осіб; 3) 1100 крб. – громадських коштів; 4) 1140 крб. – із платні за навчання. Із них витрати були зроблені на платню учителям, на утримання будинку, на книжки і кабінет. Навчання закінчилося 13 червня 1918 р., в другий клас переведено було 29 учнів. При гімназії був батьківський комітет. На черговому сході комітету один із батьків дав високу оцінку діяльності закладу, відзначивши, що “це школа, де не б'ють і не лають, а діти ночами сидять та вчать” [13]. У добу Центральної Ради українські середні школи відкривалися в багатьох містах і селах України. Так, у 1917 р. на Поділлі було засновано 8 середніх шкіл, а у 1918 р. – 2 середніх заклади, на Волині у 1917 р. – 1, Катеринославщині – 3, Київщині – 19, у 1918 – 2, у 1917 р. на Полтавщині – 14, Харківщині – 3, Чернігівщині – 26. Всього – 78 середніх шкіл [3, арк. 1].

Підводячи підсумки нетривалого існування незалежної української школи, Генеральний секретар освіти І.Штещенко на сьомій сесії УЦР, що відбулася 29 жовтня 1917 р., констатував: “Незважаючи на перешкоди в справі українізації як середньої, так і вищої школи, секретарство повело свою справу ще й іншим

шляхом окремої української школи. Таким чином, заведено коло 25 українських гімназій” [18, с. 76].

Стан початкової і середньої освіти в Україні в добу УЦР значною мірою залежав від забезпечення її необхідними підручниками, посібниками та відповідним приладами, без яких, цілком зрозуміло, не могла існувати школа. Складність розв’язання цієї проблеми полягала в тому, що, по-перше, до революції в Україні не було власної національної системи книговидавництва, а, по-друге, необхідно було в таких екстремальних умовах і за короткий проміжок часу створити шкільні підручники нового типу, написані українською мовою, які б відповідали новим програмним вимогам українських закладів. Зокрема, ще у грудні 1917 р. було прийнято рішення про обов’язкове викладання в навчальних закладах українознавчих дисциплін, по школах було розіслано список рекомендованих підручників. Але більшість із них були розраховані на початкову школу, або молодші класи себредньої школи, крім того 6 із них запланованих 17 книг ще не вийшли з друку [10, с. 80].

Для видання шкільних підручників у січні 1918 р. Міністерство освіти придбало друкарське обладнання та отримало 500 тис. крб., що забезпечило роботу друкарні протягом січня-квітня 1918 р. Рада народних міністрів постановила “асигнувати в розпорядження народного Міністерства освіти 5 млн. крб. для утворення оборотного фонду на видання шкільних підручників”. Передбачалося також приступити до видання українською мовою не менш, як 50000 примірників кожне, підручників Грінченка, Черкасенка, Чепігі та інших авторів, виділивши для цього не менше, як 1,5 млн.крб. Це дало змогу розгорнути широкомасштабне видання підручників [11, с. 80]. Всього в 1917 р. книжкова продукція України складала 1373 назви, в т.ч. 747 назв українською мовою. Але цей масив ще не задовольняв усіх потреб школи [16, с. 145].

Отже, УЦР, органи народної освіти та громадські організації України доклали багато зусиль для того, щоб створити і розширити мережу національних українських початкових і середніх шкіл, що були принципово новим у порівнянні з дореволюційною системою освіти в Україні. Завдяки їх активній діяльності в зазначений період відкрилося близько 5, 4 тис. українських початкових шкіл, 321 вища початкова школа, 55 гімназій і середніх шкіл, запровадилося викладання українознавчих предметів більш як у ста середніх школах та інших навчальних закладах [4, арк. 6].

Список використаних джерел і літератури

1. Центральний державний історичний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2581, оп. 1, спр. 106, 182 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 16, 24 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 150, 118 арк.
4. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 9, 46 арк.
5. Білик, Б. І. Історія української та зарубіжної культури. Навчальний посібник / Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, А. С. Калакура. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – С. 326.
6. В Генеральному Секретарстві. До справи українізації середньої школи // Нова

Рада. – 1997. – 17 жовтня.

7. Вісник товариства “Просвіта” у Катеринославі. – 1917. – 18 березня.
8. Воронець, А. З життя шкільного та позашкільного / А. Воронець // Освіта. – 1818. – № 3. – С. 16-24.
9. Комарніцький, О. Б. Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917–1918 рр. / О. Б. Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 139-149.
10. Кравченко, А. Українська загальноосвітня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.) / А. Кравченко // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 74-82.
11. Кукурудзяк, М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.
12. Мельник, Е. М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі в 1917–1920 рр. / Е. М. Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 48-67.
13. Освіта. – 1919. – № 5. – С. 20-26.
14. Постернак, С. Із історії освітницького руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К., 1920. – С. 127.
15. Розовик, Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національної демократичної революції (1917–1920): Монографія / Д. Ф. Розовик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 311 с.
16. Сірополко, С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.
17. Субтельний, О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Київ “Наукова думка”, 1996. – Т. 1. – 590 с.
19. Чайковський, Ф. Як дбають селяни про свою освіту? / Ф. Чайковський // Нова Рада. – 1917. – 28 жовтня.

Eduard Melnyk

The formation of national primary and secondary schools in Ukraine during the Ukrainian Central Rada (March 1917 – April 1918)

Based on archival and published sources and works of Ukrainian historians this article examines the activities of the Ministry of Education and local governments and community organizations in Ukraine aimed at establishment and development of national secondary schools. Their creation occurred mainly in two ways: by means of Ukrainianization of existing educational institutions and by opening new schools with the Ukrainian language teaching, these were carried out by “Enlightenment” (“Prosvita”), Society of schooling, the All-Ukrainian Union of Teachers, cooperatives and organizations. The process of establishing a new system of public education is highlighted by analyzing its various parts: the lower and higher primary and secondary schools, providing them with adequate facilities, providing funds, Ukrainian teaching literaturesupplying, which was published at the expense of both private and public publishers in Ukraine and abroad. Thus on those days the conditions and circumstances of the creation of Ukrainian schools were quite complex and difficult.

We give statistic data about the school system in general and reformed institutions in particular to show real achievements of Ukrainianization in resistance to some pedagogical stuff of schools and part of parent community. In the article there are the names of the most active representatives of Ukrainian intelligence to contribute to this case.

Keywords: *General secretary of Education, lower primary school, higher primary school, gymnasium, curricular, teachers, The Ministry of Education, communities, Ukrainianization.*

Э.М.Мельник

Становление национальной начальной и средней школы в Украине в период Украинской Центральной Рады (март 1917 – апрель 1918)

На основании архивных и опубликованных источников, а также работ украинских историков исследуется деятельность Министерства образования, органов местного самоуправления и общественных организаций Украины, направленных на становление и развитие национальной общеобразовательной школы. Ее создание происходило преимущественно двумя путями, через украинизацию существующих образовательных учреждений и через открытие новых школ с украинским языком обучения земствами, “Просвитами”, Обществом школьного образования, Всеукраинским союзом учителей, кооперативными организациями. Процесс становления новой системы общего образования освещается через анализ различных ее звеньев – низшей и высшей начальной и средней школы, обеспечение их соответствующими помещениями, необходимыми средствами, украинский учебно-методической литературой. Даются статистические данные о школьной сети в целом и реформированных учебных заведений, в частности, позволяющие показать реальные достижения украинизации в условиях противодействия со стороны определенных педагогических коллективов средних учебных заведений и части родительской общественности. Называются имена наиболее деятельных представителей украинской интеллигенции, которые прилагали необходимые усилия в этом деле.

Ключевые слова: *Генеральный секретарь образования, низшая начальная школа, высшая начальная школа, гимназия, учебные планы, учителя, Министерство образования, общества, украинизация.*

Одержано 3 червня 2014 року